

Designing an Indicator for Measuring the Time Allocation between Work and Leisure Types in an Islamic Framework

Darioush Hassanvand*

Received: 30/05/2019

Accepted: 20/02/2020

Abstract

Welfare indicators and optimal allocation of leisure - labor are derived from the values of society, which is a part of the normative economic. One of the problems of societies is the lack of a standard for appropriate allocation of time between leisure and work in accordance with the values of societies. In this research, based on the Islamic values and the Hadith of Imam Musa Kazem (AS), the time allocation method of leisure time is introduced. In this hadith, Imam Musa Kazem (as) says that one day should be divided into four parts: A part of livelihood, a part of prayers and worship, a part of communicating with friends and a part for halal pleasures. Imam (AS) did not determine the amount of each of these parts, which seems to be determined according to time, place, and so on conditions. Accordingly, a time allocation method was introduced using a similar method to the human development index. Based on that, people, planners and Islamic rulers can find out about the time allocation of leisure - work in the Islamic community. This index can be used as a) spatial (provinces and regions), b) time (one country or region at different times), and c) professional (comparing the status of indicators in different industries).

Keywords

Leisure-Labor index, Islamic Economic, the Hadith of Imam Musa Kazem (AS), Iran, Labour.

JEL Classification: D69, Z12, J22.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

---

*. Assistant Professor, Faculty of Management and Economics, Lorestan University, Khorramabad, Iran. hassanvand.d@lu.ac.ir

طراحی شاخص اندازه‌گیری تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت در یک چارچوب اسلامی

داریوش حسوندد^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۰۴
مقاله برای اصلاح به مدت ۳۳ روز نزد نویسنده بوده است.

چکیده

شاخص‌های رفاه و تخصیص بهینه زمان بین کار و انواع فراغت از ارزش‌های جامعه حاصل می‌شود و جزو اقتصاد دستوری است. یکی از مشکلات جوامع امروزی عدم وجود معیاری برای تخصیص مناسب زمان بین انواع فراغت - کار مطابق با ارزش‌های جامعه است. در این تحقیق بر اساس ارزش‌های اسلامی و حدیث امام موسی کاظم (ع) شاخص تخصیص زمانی بین کار و انواع فراغت معرفی شده است. در این حدیث، امام موسی کاظم (ع) می‌فرماید شبانه‌روز باید به چهار قسمت تقسیم شود، قسمتی برای تأمین معاش، قسمتی برای مناجات و عبادات، قسمتی برای معاشرت با دوستان و قسمتی برای لذات حلال؛ اما میزان هر یک را تعیین نفرموده‌اند که به نظر می‌رسد بر اساس شرایط زمانی، مکانی و غیره باید تعیین گردد. بر این اساس ابتدا با تحلیل رفتار افراد مسلمان از طریق تابع مطلوبیت و قید مرتبط با آن و با استفاده از روشی مشابه با شاخص توسعه انسانی، شاخص تخصیص زمانی بین کار و انواع فراغت معرفی شده است این شاخص میانگین موزونی از چهار وجه بیان شده است؛ که بر اساس آن مردم، برنامه‌ریزان و حاکمان اسلامی از وضعیت تخصیص زمانی بین کار و انواع فراغت اسلامی جامعه اطلاع پیدا می‌کنند. این شاخص قابلیت کاربرد به صورت الف) مکانی (استان‌ها و مناطق مختلف)، ب) زمانی (یک کشور یا منطقه در زمان‌های مختلف) و ج) حرفه‌ای (مقایسه وضعیت شاخص در صنایع مختلف) را دارد. در این تحقیق، شاخص برای کارگران استان لرستان و در سال ۱۳۹۷ برآورد شده است. نتایج بر اساس این شاخص، حکایت از عدم مطلوب بودن تخصیص زمانی اسلامی برای این قشر و در سال ۱۳۹۷ دارد.

واژگان کلیدی

شاخص تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت، اقتصاد اسلامی، حدیث امام موسی کاظم (ع)، ایران، نیروی کار.

طبقه بندی: JEL : D69, Z12, J22.

مقدمه

اقتصاد از دیدگاه اقتصاد متعارف به دو دسته اقتصاد اثباتی و ارزشی تقسیم می‌شود. اقتصاد اثباتی از آن چه که هست و روابط متقابل میان متغیرها بحث می‌کند. در مقابل، بحث اقتصاد ارزشی (دستوری) در مورد بایدها و نبایدهای حاکم بر اقتصاد است (سالواتوره، ۱۳۸۱، ص. ۲۷). در علم اقتصاد متعارف هنگامی که از رفاه اقتصادی بحث می‌شود وارد بحث‌های ارزشی اقتصاد شده‌ایم. از منظر اقتصاد متعارف، از آنجاکه رفاه از بحث «آنچه که هست» خارج شده است، دیگر موضوع اقتصاد اثباتی نیست و وارد بحث «آنچه که باید باشد» یعنی؛ اقتصاد ارزشی شده‌ایم، از این رو، مبحث از علم اقتصاد خارج و به مکاتب اخلاقی و ارزشی وارد شده است. پس اقتصاد اثباتی در تحلیل و تعیین هدف رفاه اقتصادی ناتوان است و باید مکاتب ارزشی و اخلاقی تعریف و تبیین‌کننده موقعیت بهینه باشند. البته باید در نظر داشت که حداقل برخی از اقتصاددانان اسلامی، دسته‌بندی اقتصاد دستوری و اثباتی را مورد نقد قرار می‌دهند و معتقد به اقتصاد اسلامی و مکتب آن هستند (لطفعلی‌پور، ۱۳۸۳، ص. ۸؛ بختیاری، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۰).

چه در این دیدگاه و چه در اقتصاد متعارف و تقسیم‌بندی اقتصاد دستوری نوع و میزان فراغت و کار مناسب از «باید» و «نباید»‌های مکتب فکری و ایدئولوژی افراد منشأ می‌گیرد. بدین منظور شایسته است که بایدها و نبایدها در اقتصاد اسلامی کشف و مبنای تصمیم‌گیری افراد قرار گیرد. یکی از مهم‌ترین منابع جهت کشف دستورات اسلامی حاکم بر اقتصاد احادیث است. از این رو، از احادیث و متون الهی برای کسب بایدها و نبایدهای (هنجارهای) تخصیص زمان بین انواع فراغت - کار می‌توان استفاده کرد که یکی از بهترین وسیله‌ها در جهت رسیدن به میزان مطلوب انواع فراغت و کار درست است. استفاده از این منابع روشی مطابق با اصول دینی در جهت ایجاد شاخص اندازه‌گیری تخصیص زمان بین انواع فراغت و کار مطلوب است.

در جهان امروز و در بسیاری از جوامع اعم از توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته، نگاهی به وضعیت فعلی تخصیص زمان بین کار و فراغت نشان می‌دهد که درصد بالایی از نیروی کار اکثر ساعت خود را در شبانه‌روز مشغول کار هستند. در برخی از حالات، حتی در کشورهای توسعه‌یافته، بررسی وضعیت اشتغال نیروی کار حکایت از گرانبازی نیروی

کار دارد. به عنوان مثال، امروزه کارگران ژاپنی با پدیده‌ای مواجه هستند که به آن «کاروشی» می‌گویند. کاروشی یعنی این‌که فرد بر اثر فشار و انجام کار زیاد یا جان خود را از دست می‌دهد یا دست به خودکشی می‌زند.^۴ در این روش از زندگی شاید بتوان این نقد را وارد کرد که هدف زندگی انسان به کار و کسب درآمد محدود شده و تنزل پیدا کرده است. در مقابل، دیدگاه متعالی اسلام همه ابعاد انسانی را مورد توجه قرار می‌دهد، از جمله، برای زندگی روزانه از نظر تخصیص زمان اشتغال و انواع فراغت برنامه دارد و دستورالعمل ارائه کرده است. در اسلام، هم بیش از حد کار کردن و هم تنبلی مذموم است. پس میزان مطلوب زمان اشتغال و انواع فراغت چقدر است؟ این مطلب، با توجه به ارزشی بودن مسئله، در حیطه اقتصاد دستوری قرار می‌گیرد. از این‌رو، سؤالاتی که با آن مواجه می‌شویم این است که چگونه می‌توان از دستورالعمل اسلام برای تخصیص زمان بین اشتغال و انواع فراغت استفاده کرد؟ آیا می‌توان معیاری برای بررسی وضعیت موجود و مطلوب تخصیص زمان بین اشتغال و انواع فراغت در شرایط زمانی و مکانی (و حتی مشاغل متفاوت) مختلف یافت؟ اگر پاسخ مثبت است، ویژگی‌های شاخص مذکور چگونه‌اند؟

بدیهی است چون بحث ارزشی و الهی است، باید از دستورات و تعالیم اسلامی استفاده کرد. در اینجا در نظر است برگرفته از حدیث امام موسی کاظم(ع)، برای متوسط افراد جامعه، تخصیص زمانی مناسبی (بهینه‌ای) از کار و انواع فراغت در نظر گرفته شود و بر اساس آن شاخص اندازه‌گیری تخصیص زمان بین کار - انواع فراغت اسلامی بنا شود. این شاخص بیان نمی‌دارد که عوامل تعیین‌کننده میزان تعادلی نیروی کار که برآیند عرضه و تقاضای نیروی کار است، چقدر است. بلکه در نظر دارد ارزیابی کند که آیا میزان تخصیص زمانی کار و انواع فراغت موجود (بدون توجه به عوامل ایجادکننده آن) مطابق با شرایط مورد نظر اسلام (مطابق نظر امام موسی کاظم(ع)) است یا خیر؟ بدیهی است که دستورات اسلامی به نفع بشر است و رفاه بشر را در پی دارد و بالاتر از آن در جهت تکامل و تقرب الهی است. این شاخص وضعیت نیروی کار را از بعد زمانی و تخصیص زمان مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد که آیا در شرایط زمانی و مکانی خاص (مثلاً نیروی کار در استان لرستان و در سال ۱۳۹۷ یا کارگران ساختمانی در لرستان و

سال ۱۳۹۷)، وضعیت تخصیص زمانی نیروی کار بین ساعت کار و انواع فراغت متناسب با دستورات الهی است یا خیر که به نظر می‌رسد تاکنون مشابه این شاخص مورد تحقیق قرار نگرفته است.

نکته بدیهی و قابل ذکر این است که این شاخص از حدیث امام موسی کاظم (ع) برداشت شده است و هرگونه اشتباه و خطای احتمالی متوجه نگارنده است و بدیهی و مسلم است که نعوذبالله، خطا و سهو در کلام ائمه اطهار سلام‌الله‌علیهم‌اجمعین وجود ندارد.

مقاله از شش بخش تشکیل شده است. بخش اول، مقدمه است. بخش دوم، به پیشینه تحقیق اختصاص داده شده است. در بخش سوم مبانی نظری مرور می‌شود. بخش چهارم روش تحقیق ارائه می‌شود، بخش پنجم به توضیح و برآورد شاخص اختصاص دارد و در بخش پایانی نتیجه‌گیری بحث ارائه می‌گردد.

۱. پیشینه تحقیق

در ارتباط با شاخص تخصیص زمانی مناسب کار - انواع فراغت، پیشینه تحقیق در ارتباط با مدل‌های کار فراغت اسلامی، شاخص فقر و رفاه و شاخص توسعه انسانی اسلامی بیان می‌گردد؛ که به نوعی با تحقیق حاضر در ارتباط هستند.

میر معزی (۱۳۸۳، الف) در ابتدای تحقیق به توضیح مدل کار - فراغت در اقتصاد متعارف و چگونگی استفاده از آن جهت تحلیل عرضه نیروی کار می‌پردازد، سپس با تغییر برخی مفاهیم به کار رفته در این مدل، قابلیت آن را برای تحلیل عرضه نیروی کار مسلمان نشان می‌دهد و با استفاده از مدل تعدیل شده، عرضه نیروی کار را در بازار اجاره و بازار مشارکت نیروی کار از دیدگاه خرد تحلیل و تابع و منحنی آن را ارائه می‌کند؛ آنگاه با جمع افقی توابع خرد و تبدیل متغیرهای خرد به کلان تابع و منحنی عرضه کل نیروی کار را در بازار اجاره و بازار مشارکت به دست می‌آورد. در خاتمه نیز معیار انتخاب نوع بازار به وسیله نیروی کار معرفی می‌شود.

میر معزی (۱۳۸۳، ب) با نقد اقتصاد غرب، نظریه رفتار بنگاه اسلامی با فروض معین را ارائه و تابع تقاضای نیروی کار از دیدگاه خرد و کلان اسلامی را معرفی می‌کند. در این تحقیق، بازار نیروی کار به بازار اجاره و بازار مشارکت و همچنین بنگاه اسلامی به

بنگاه حداکثر کننده سود و بنگاه حداکثر کننده تولید تقسیم می‌شوند و رفتار هر یک از دو نوع بنگاه و نیز تقاضای نیروی کار به وسیله این دو در هر یک از دو بازار از دیدگاه خرد تبیین می‌شود و پس از به دست آوردن تابع و همچنین تقاضای هر بنگاه با جمع افقی آنها به تابع تقاضای کل نیروی کار در بازار اجاره و مشارکت نیروی کار دست می‌یابد. در خاتمه این مقاله نتیجه می‌گیرد که در شرایط مساوی، تقاضای کل نیروی کار در اقتصاد اسلامی حداقل به دو دلیل بیشتر از تقاضای کل نیروی کار در اقتصاد سرمایه‌داری است: الف) وجود بنگاه‌هایی که هدف آنها حداکثر کردن تولید است. ب) وجود بازاری که در آن نیروی کار در سود مشارکت دارد.

دادگر و همکاران (۱۳۹۰) خط کفایت یا نحوی خط فقر شرعی را طراحی و آن را برای استان قم برآورد می‌کند. موضوع تأثیر شئون خط فقر شرعی نیز مقوله‌ای مرتبط با کفایت شرعی است. این مقاله به کنکاشی در این ارتباط می‌پردازد. تحقیق رویکردی تحلیلی و مبتنی بر مستندات کتابخانه‌ای دارد و علاوه بر آن، بر مبنای استدلال شرعی و منطقی، امکان‌سنجی می‌کنند که آیا می‌شود یک مفهوم ذهنی را به یک تجربه عملی مرتبط سازند یا خیر. بر مبنای یافته‌های این مقاله و با فرض پذیرش محدودیت‌های آماری، کفایت شرعی قابل اندازه‌گیری است و می‌توان نوعی خط کفایت را در مورد آن اندازه‌گیری کرد. نتیجه دیگر تحقیق آن است که شئون گوناگون بر خط کفایت شرعی اثرگذار است. سرانجام و با فرض ثبات شرایط دیگر، بررسی رفتار اهالی استان قم زمینه ترسیم نوعی خط کفایت را فراهم می‌آورند.

دادگر و همکاران (۱۳۹۲) استدلال می‌کنند که از جمله راهکارهای سهم عادلانه نیروی کار، شراکت کارگران در سود بنگاه است. از این رو، تعادل عرضه و تقاضا در الگوی شراکتی را از منظر اسلام تحلیل می‌کنند. در این تحقیق، اطلاعات جمع‌آوری شده به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی، با روش تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. همچنین، برای بررسی جایگاه اقتصاد شراکتی در تعادل نیروی کار، ابتدا تعادل نیروی کار در بازارهای اجاره متعارف بررسی می‌گردد. سپس بررسی تأثیر اقتصاد شراکتی اسلام، بر تعادل عرضه و تقاضای نیروی کار مطالعه می‌شود. در ضمن آن پایداری تعادل اقتصاد شراکتی نیز تشریح می‌گردد.

آرمان مهر (۱۳۹۳) با تأکید بر اقتصاد شراکتی و جایگاه این اقتصاد در کارایی و عدالت، با اطلاعات گردآوری شده به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی، با روش تحلیل محتوایی و با پشتوانه مبانی فقه اسلامی، نقش برتر بودن اقتصاد شراکتی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. در این تحقیق، مبانی فقهی اقتصاد شراکتی که به نوعی روش‌شناسی بحث اقتصاد شراکتی است، از چهار منظر قرآن، سیره پیامبر(ص)، روایات و قواعد فقهی (مانند قاعده عدالت، قاعده لاضرار و...) مورد بررسی قرار گرفته است. نتیجه پژوهش این است که با توجه به ثمرات فراوانی که بر اقتصاد شراکتی مترتب است، در نظام اقتصادی اسلام، روش مبتنی بر تسهیم سود بر مدل اجاره نیروی کار که پرداخت دستمزد ثابت است، اولویت و برتری دارد.

نقی پور و احمدی (۱۳۸۷) اعتقاد دارند رویکرد توسعه انسانی و شاخص‌های توصیه شده در رویکرد رایج توسعه انسانی، برای تحقق جامعه توسعه یافته اسلامی کفایت نمی‌کند و مناسب به نظر نمی‌رسد. این مقاله با طرح این پرسش که شاخص‌های مناسب اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام کدام است؟ با استفاده از روش «تبیینی - تفسیری» و با مراجعه به مبانی، اصول و اهداف توسعه در اسلام و مفهوم توسعه انسانی مورد نظر اسلام، به تحلیل کنش متقابل اقتصادی در میان کنشگران مسلمان و متدین در شرایط تحقق توسعه انسانی از دیدگاه اسلام پرداخته است و با طراحی نظام واژه اقتصادی مورد قبول اسلامی، شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام را در شاخص‌های کلی ذیل پیشنهاد می‌کند: کفایت و اطمینان در تأمین نیازهای اساسی، رفاه پایدار، مشارکت فعال اقتصادی، معیشت حلال، عدالت و انصاف، عمران و اصلاح و انفاق.

در تحقیق صادقی شاهدانی و همکاران (۱۳۹۱) شاخص ترکیبی جامعی جهت سنجش توسعه انسانی مبتنی بر آموزه‌های تمدن اسلامی ارائه می‌شود. بر مبنای تحلیل مبانی نظری مبتنی بر آموزه‌های تمدن اسلامی، توسعه انسانی مدنظر این پژوهش شامل ابعاد «اقتصادی - رفاهی»، «اجتماعی - فرهنگی»، «مذهبی - اخلاقی»، «سیاسی - حکمرانی» و «علمی - آموزشی» می‌شود که این ابعاد پس از بسط آموزه‌های اسلامی در حوزه حیات انسانی به دست آمده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بعد علمی - آموزشی و مؤلفه سلامت و بهداشت عمومی، از مهم‌ترین نقاط قوت جمهوری اسلامی ایران هستند به نحوی که

چنانچه این بعد و مؤلفه از اهمیت و وزن بیشتری در شاخص نهایی برخوردار باشند، جایگاه ایران تا ۱۰ رتبه نیز قابل صعود خواهد بود. از سوی دیگر بعد اقتصادی - رفاهی (به جز مؤلفه سرمایه‌های زیرساختی) و مؤلفه کارایی سازمان‌های دولتی و نهادهای قانون‌گذاری از مهم‌ترین نقاط ضعف جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌روند و بهبود مؤلفه‌های محیط کسب‌وکار، شاخص‌های اقتصاد کلان، قانون‌گذاری کارشناسانه و ثبات قوانین و بالابردن کارایی دستگاه‌های اجرایی، می‌تواند تأثیر بسزایی بر جایگاه جمهوری اسلامی ایران داشته باشد.

ازید^۵ (۲۰۰۸) با اشاره به اینکه عرضه نیروی کار در اسلام باید بر اساس قوانین اسلامی بر مبنای انصاف، عدالت و پاداش و دستمزد نیروی کار معادل با کاری که انجام می‌دهد باشد. سعی در معرفی مدل‌های اثباتی بازار نیروی کار اسلامی است که با اقتصاد مدرن هماهنگ باشد.

شاخص زندگی بهتر^۶ یکی از شاخص‌های برآورد رفاه بر اساس شادمانی^۷ شاخص زندگی بهتر است. یک زیرشاخه آن تعادل بین کار و زندگی است. این شاخص تنها بیان می‌دارد که میزان ساعت کار نباید بیش از حد باشد به‌عنوان مثال بیان می‌دارد که از هر ۸ کارگر در OECD یک نفر آنها بیش از ۵۰ ساعت در هفته کار می‌کنند که نشانه بیش از حد کار کردن است. این شاخص به شکل سالانه برای کشورهای عضو OECD برآورد و گزارش می‌شود.

آنتو (۲۰۱۱) معتقد است که توسعه و رفاه بشر در مفهوم توسعه اسلامی جایگاه مهمی دارد. اکثریت محققان اسلامی به این نتیجه می‌رسند که هدف شریعت ارتقاء رفاه همه بشر است که در حفظ ایمان، عقل، نسل‌های آینده و ثروت آنهاست. در نتیجه، توسعه انسانی در منظر اسلامی باید بر مبنای شریعت باشد. شاخص توسعه انسانی (HDI) که توسط UNDP منتشر شده، ممکن است جامع‌ترین شاخص باشد، اما برای اندازه‌گیری توسعه انسانی در دیدگاه اسلامی به اندازه کافی سازگار نیست. نظریه و مفهوم پایه‌ای برای توسعه HDI مبتنی بر اسلام نیست. اندازه‌گیری سطح توسعه انسانی کشورهای مسلمان با استفاده از یک شاخص توسعه انسانی اسلامی (IHDI) مناسب‌تر است. از این‌رو، این مقاله با هدف (الف) معرفی معیار اندازه‌گیری جدیدی از توسعه انسانی در

منظر اسلامی ساخته شده است و (ب) این شاخص برای اندازه‌گیری سطح توسعه انسانی در کشورهای عضو سازمان همکاری خلیج فارس شبیه‌سازی شده است. یافته‌ها تحقیق نشان می‌دهند که ترکیب رتبه‌بندی بین I-HDI و HDI کمی متفاوت است. از یک سو، تعدادی از کشورها در رتبه I-HDI در مقایسه با HDI رتبه خوبی دارند. از سوی دیگر، چندین کشور در معرض بدتر شدن وضعیت قرار دارند. گروه نمره بالا در I-HDI همچنان بیشتر از کشورهای خاورمیانه قرار دارند و کشورهای پایین هنوز توسط کشورهای آفریقایی قرار دارند. به طور کلی، در این شاخص سهم شاخص رفاه مادی (MWI) در کل I-HDI جایگاه برتر است که نشان‌دهنده اهمیت منابع مادی است.

بیک و ارسوانتی^۸ (۲۰۱۵) یکی از چالش‌های عمده بسیاری از کشورهای اسلامی را فقر عنوان می‌دارند. از این رو این مقاله تلاش می‌کند تا مفهوم استانداردهای فقر و رفاه را بر مبنای دیدگاه اسلامی بسازد. این مقاله تلاش می‌کند تا ابعاد مادی و معنوی را پوشش دهد. این استانداردها بر اساس چارک CIBEST است که به چهار قسمت تقسیم می‌شود: قسمت اول رفاه، قسمت دوم فقر مادی، قسمت سوم فقر روحی و قسمت آخر فقر مطلق. تعیین این بخش‌ها به وسیله معیارها و شاخص‌های نیازهای اساسی مواد و نیازهای معنوی اولیه حاصل می‌شود. با استفاده از خانواده به عنوان واحد تحلیلی، این مطالعه قادر به توسعه مدل CIBEST شامل شاخص رفاه، شاخص فقر مادی، شاخص فقر روحی و شاخص فقر مطلق است. فرمول ریاضی و نمایش شاخص‌ها نیز برای تقویت مفهوم تعریف شده است.

در مقاله شیخ^۹ (۲۰۱۷)، دیدگاه نظام مارکسیسم، اقتصاد متداول و اقتصاد اسلامی در مورد نقش نیروی کار را تحلیل می‌کند. در این تحقیق استدلال می‌شود اقتصاد متداول قادر به ایجاد تعادل عادلانه بین سرمایه‌داران و طبقه کارگر نیست. در چارچوب اقتصادی اسلامی، ممنوعیت بهره، سازمانی مولد و تشکیل سرمایه را تشویق می‌کند که باعث افزایش کارایی مورد نیاز شرکت‌ها می‌شود. در تصمیمات اقتصاد خرد در چارچوب انتخاب مصرف و فراغت، نهادهای اسلامی به طور مثبت عرضه کار را افزایش می‌دهند. در یک اقتصاد اسلامی، توزیع ثروت از طریق زکات و قوانین اثری موجب گردش ثروت می‌شود. ممنوعیت بهره، در را برای کسب درآمد بدون کار کردن سرمایه‌های پولی

می‌بندد. این مسئله (عدم وجود درآمد سرمایه بدون کار کردن) هزینه‌های اوقات فراغت را افزایش می‌دهد و فرد را ترغیب می‌کند که عرضه نیروی کار را بیشتر کند و یا سرمایه مالی را در شرکت‌های تولیدی سرمایه‌گذاری کند. در نهایت، در این مقاله در مورد تأثیر مثبت اخلاق کار اسلامی در برخورد با مشکلات خطرات اخلاقی، خستگی از کار و استحکام در بازار کار به دلیل دستمزد کارآیی و روابط داخلی و خارج از کشور بحث شده است.

ملاحظه می‌شود که اولاً هیچ شاخصی برای تعیین تخصیص مناسب ساعات بین کار و انواع فراغت در طول شبانه‌روز وجود ندارد و از آن مهم‌تر و اصل اینکه شاخصی بر اساس ارزش‌های اسلامی برای تعیین وضعیت تخصیص زمانی بین کار و انواع فراغت افراد وجود ندارد. شاخص‌های فراغت کار اسلامی بیان‌شده بر اساس میزان عرضه و تقاضای نیروی کار میزان تعادلی نیروی کار را بیان می‌دارند. درحالی‌که در این تحقیق در نظر نیست شرایط تعیین میزان تعادلی نیروی کار بیان گردد بلکه در این تحقیق، تنها میزان آن به شکل برون‌زا مورد استفاده قرار می‌گیرد و با نگاه به تخصیص زمانی نیروی کار در طول شبانه‌روز، بین کار و انواع فراغت و مقایسه آن با دستورات امام موسی کاظم (ع) وضعیت تخصیص زمانی جامعه تحلیل می‌گردد.

شاخص‌های اندازه‌گیری فقر و رفاه اسلامی، چگونگی توانایی و قابلیت افراد در رسیدن به امکانات مادی و معنوی (در شکل اسلامی آن) بیان می‌دارند درحالی‌که شاخص برآورد تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت بعد زمانی دارد و شرایط تخصیص زمانی مناسب را از نظر اسلام بیان می‌دارد.

شاخص توسعه انسانی و شکل اسلامی آن، میزان پیشرفت اقتصادی کشورها را در مقایسه با سایر کشورها نشان می‌دهد. درحالی‌که شاخص تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت، شرایط تخصیص اسلامی زمان برای نیروی کار آن‌گونه که اسلام و اهل بیت (ع) بیان می‌دارند، اندازه‌گیری می‌کند.

از این رو، به نظر می‌رسد معرفی و اندازه‌گیری شاخص تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت با موارد بیان‌شده متفاوت و برای بررسی جامعه اسلامی لازم است.

۲. مبانی نظری

برای وارد کردن مباحث ارزشی^۱ به تحلیل‌های اقتصادی، زرqa (۱۳۸۹، ص. ۱۱۳) مسیرهای گوناگونی را که از طریق آنها، ارزش‌ها وارد تحلیل اقتصادی اقتصاد اسلامی می‌شوند، به شرح زیر بیان می‌دارد:

۱. انتخاب پیش‌فرض؛

۲. انتخاب موضوعات برای تحلیل؛

۳. انتخاب متغیرهایی از میان متغیرهای بی‌شماری که بر هر پدیده اقتصادی تأثیر می‌گذارند و شایستگی مطالعه را دارند؛

۴. انتخاب روش‌ها و معیارهایی برای آزمون و تأیید فرضیه‌ها.

در این مقاله جهت وارد کردن مباحث ارزشی به اقتصاد مطابق نظر زرqa (۱۳۸۹)، تفاوت پیش‌فرض‌ها، موضوع و متغیرهایی که در انتخاب ساعت فراغت و ایجاد شاخص کار - انواع فراغت اسلامی وجود دارد، بیان می‌گردد. در قسمت انتخاب پیش‌فرض، تفاوت اولیه در هدف زندگی افراد موحد و مسلمان از افراد غیرمذهبی بیان می‌شود که در نگاه به دنیا و مواهب آن است درحالی‌که افراد غیرمذهبی دنیا را هدف نهایی می‌دانند و زندگی را منحصر به همین مادی محدود می‌کنند، فرد مسلمان آن را ابزاری جهت رسیدن به تکامل و اهداف الهی می‌داند و به‌جای تأکید بر صرف لذایذ دنیوی، از مواهب مادی به شکل مقید به فرامین الهی استفاده کرده و از آنها در جهت اهداف والای الهی استفاده می‌کند. هدف نهایی و غایی رفتار بشر در آیه ۵۶ سوره ذاریات بیان شده است: «ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ؛ جن و انسان را جز برای آنکه مرا عبادت کنند، نیافریدیم.»

پس انسان برای هدف متعالی آفریده شده است که راه رسیدن به آن عبادت خداوند متعال است و هدف اصلی مشخص است و آن رسیدن به کمال انسانی است (سهیلی، نظریور و حسینیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۵). از این رو، همان‌طور که دادگر و عزتی (۱۳۸۲، ص ۱۵) بیان می‌دارند هدف افراد مسلمان از مصرف و فعالیت اقتصادی را می‌توان منافع دنیوی و اخروی، کسب رضایت الهی، وصل انسان به مبدأ هستی دانست.

در اینجا و در ابتدا تابع مطلوبیت افراد را بدون در نظر گرفتن حاکم شدن حدیث امام موسی کاظم (ع) و در شرایط متعارف اقتصاد، مرور می‌کنیم. در این دیدگاه، مطلوبیت نیروی کار تابعی از درآمد (Y) و فراغت (L) است که افزایش درآمد و همچنین فراغت باعث افزایش میزان مطلوبیت کل نیروی کار می‌گردد؛ یعنی مشتق اول مطلوبیت کل نیروی کار نسبت به این متغیرها مثبت است. افزایش مطلوبیت کل، هم ناشی از درآمد و هم فراغت (در حالت عمومی آن) است که با نرخ کاهنده صورت می‌پذیرد، یعنی مشتق دوم نسبت به این متغیرها منفی است.

$$U = f(Y, L) , \frac{\partial U}{\partial Y} > 0 , \frac{\partial U}{\partial L} > 0 , \frac{\partial^2 U}{\partial Y^2} < 0 , \frac{\partial^2 U}{\partial L^2} < 0 \quad (1)$$

قید (محدودیت) بودجه به صورت زیر بیان می‌شود:

$$Y = wh + v \quad (2)$$

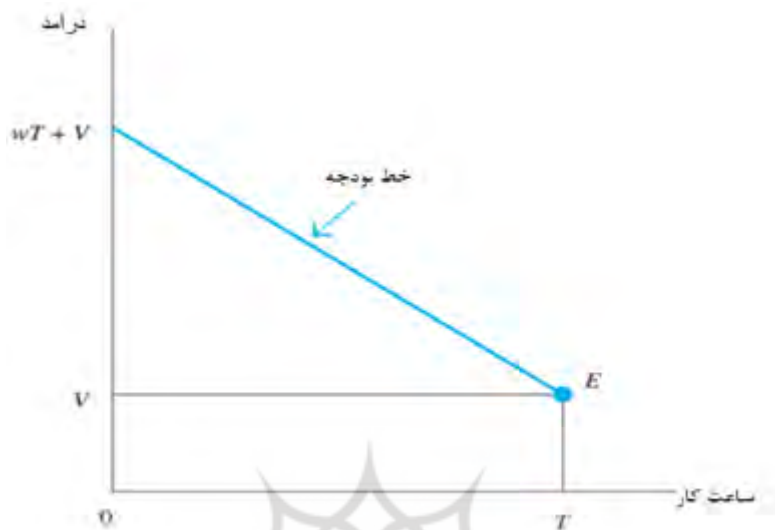
که در آن h ساعت کار، w دستمزد برای هر ساعت کار و v درآمدهای حاصل از ثروت (به غیر از کار) است که در آن نرخ دستمزد در تصمیم‌گیری عرضه نیروی کار نقش اصلی را ایفا می‌کند. زمان خارج از اراده انسان‌ها، ثابت و برابر با T است که در تحلیل شبانه‌روز برابر با ۲۴ ساعت است. زمان به دو قسمت فراغت و ساعت کار تقسیم می‌شود:

$$T = h + L \quad (3)$$

با فرض ثابت بودن دستمزدها، این تابع (معادله ۳) بیانگر آن است که کل زمان افراد به دو قسمت کار و فراغت تقسیم می‌شود. با جایگذاری معادله ۳ در ۲ داریم:

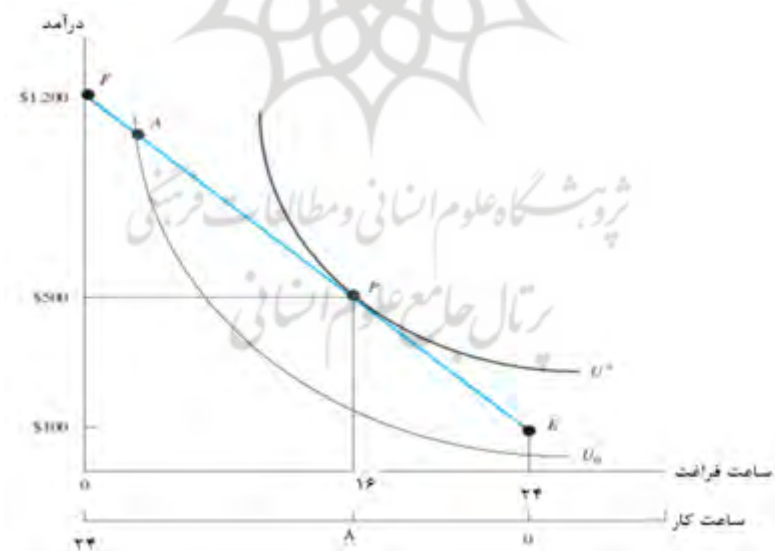
$$Y = w(t-h) + v \quad \text{یا} \quad Y = (wt+v) - wh \quad (4)$$

این معادله تبادل درآمد و فراغت (کل زمان منهای ساعت کار) را نشان می‌دهد و قید بودجه افراد می‌باشند. اگر معادله فوق را به صورت گرافیکی نشان دهیم شکل شماره یک به دست می‌آید که مجموعه از فرصت‌های کار - فراغت را نشان می‌دهد.

نمودار ۱- قید بودجه درآمد-کار (برانسون، ۱۳۷۴).

در منحنی دوم با اضافه کردن منحنی‌های بی‌تفاوتی تابع مطلوبیت، حداکثرسازی مقید مطلوبیت به دست می‌آید (منحنی ۲) که در ادبیات اقتصادی شناخته شده و مشهور است:

نمودار ۲- تعادل نیروی کار در فضای درآمد فراغت (برانسون، ۱۳۷۴).

نقطه مماس بین منحنی بی تفاوتی و خط بودجه تعادل نیروی کار است که وضعیت میزان بهینه کار و فراغت و کسب درآمد برای فرد را نشان می‌دهد. در این دیدگاه، پس از اعمال قید (محدودیت) میزانی از زمان که فرد بین کار و فراغت تخصیص می‌دهد، مشخص می‌گردد (هیچ‌گونه قید ارزشی و اسلامی در تخصیص زمانی، حداقل به شکل مستقیم، وجود ندارد). این مدل وضعیت تعادلی فراغت کار را آن‌گونه که هست، نشان می‌دهد و به صورت تحلیل اثباتی بیان می‌کند؛ اما در جوامع اسلامی و بر اساس اسلام، «بایدها» تعیین‌کننده بسیاری از رفتارهای مختلف انسان‌ها هستند. این مدل، چگونگی توزیع ساعت فراغت را بیان نمی‌دارد و فقط میزان آن را مشخص می‌کند (اما این تحقیق، به دنبال بیان چگونگی توزیع ساعت فراغت است).

۲-۱. تفاوت تابع مطلوبیت پس از تأثیرگذاری آموزه دینی

ابتدا قبل از بیان تابع مطلوبیت از نظر اسلام، حدیث امام موسی کاظم (ع) در رابطه با تخصیص زمان بین کار و فراغت ارائه می‌شود، امام موسی کاظم (ع) می‌فرمایند:

«إِجْتَهِدُوا فِي أَنْ يَكُونَ زَمَانُكُمْ أَرْبَعَ سَاعَاتٍ: سَاعَةٌ لِمُنَاجَاةِ اللَّهِ، وَسَاعَةٌ لِأَمْرِ الْمَعَاشِ، وَسَاعَةٌ لِمُعَاشَرَةِ الْأَخْوَانِ وَالثَّقَاتِ الَّذِينَ يَعْرِفُونَكُمْ غُيُوبَكُمْ وَيَخْلُصُونَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ، وَسَاعَةٌ تَخْلُونَ فِيهَا لِلذَّاتِكُمْ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ وَبِهَذِهِ السَّاعَةِ تَقْدِرُونَ عَلَى الثَّلَاثِ سَاعَاتٍ؛ بَكُوشِيدَ كِه اَوَقَاتِ شَبَانِه رُوزِ شَمَا چَهَارِ قِسْمَتِ بَاشَد: (۱) قِسْمَتِي بَرَايِ مَنَاجَاتِ بَا خَدَا. (۲) قِسْمَتِي بَرَايِ تَهِيَه مَعَاشِ. (۳) قِسْمَتِي بَرَايِ مَعَاشِرَتِ بَا بَرَادَرَانِ وَ اَفْرَادِ مَوْرِدِ اَعْتِمَادِ كِه عَيْبِ هَايِ شَمَا رَا بَه شَمَا مِي فَهْمَانَد وَ دَر دَلِ بَه شَمَا اِخْلَاصِ مِي وَرَزَنَد. (۴) وَ قِسْمَتِي رَا هَمِ دَر اَن خَلُوتِ مِي كَنِيَدِ بَرَايِ دَرَكِ لَذَاتِ هَايِ حَلَالِ [وَ تَفْرِیحاتِ سَالِمِ] وَ بَه وَسِيلَه اَنجَامِ اِن قِسْمَتِ اسْتِ كِه بَر اَنجَامِ وَظَايِفِ اَن سَه قِسْمَتِ دِیْگَرِ تَوَا نَا مِي شَوِيَد (مَجْلِسِي، ۱۳۷۴، ج ۷۵، ص ۳۲۱).

در همین رابطه، از امام علی و امام حسین علیهما الصلوات و السلام نیز احادیث مشابهی به شرح زیر وجود دارد:

«الإمامُ عليٌّ عليه السلام: للمؤمن ثلاثُ ساعاتٍ: ساعةٌ يُنَاجِي فيها رَبَّهُ، وَ سَاعَةٌ يُحَاسِبُ نَفْسَهُ، وَ سَاعَةٌ يُخَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمَلُ؛ اِمَامِ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مُؤْمِنِ رَا

سه وقت است: وقتی که در آن با پروردگار خود به راز و نیاز می‌پردازد و وقتی که به حساب نفس خود می‌رسد و وقتی که به لذت‌های حلال و مناسب می‌گذراند.»

«الإمامُ الحسینُ علیه السلام: سألتُ أبا عبد الله عليه السلام عن مدخلِ رسولِ الله صلى الله عليه وآله، فقال: كان دُخولُهُ لنفسِهِ مَأذوناً لَهُ في ذلك، فإذا أوى إلى مَنْزِلِهِ جَزَاءً دُخولُهُ ثَلَاثَةَ أَجْزَاءٍ: جُزْءاً لِلَّهِ، وَ جُزْءاً لِأَهْلِهِ، وَ جُزْءاً لِنَفْسِهِ، ثُمَّ جُزْءاً جُزْءُهُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ النَّاسِ فَيَرُدُّ ذَلِكَ بِالْخَاصَّةِ عَلَى الْعَامَّةِ، وَ لَا يَدَّخِرُ عَنْهُمْ مِنْهُ شَيْئاً، وَ كَانَ مِنْ سَبِيْرَتِهِ فِي جُزْءِ الْأُمَّةِ، إِيشَارُ أَهْلِ الْفَضْلِ بِأَذْنِهِ، وَ قَسَمَهُ عَلَى قَدْرِ فَضْلِهِمْ فِي الدِّينِ، فَمِنْهُمْ ذُو الْحَاجَةِ، وَ مِنْهُمْ ذُو الْحَاجَتَيْنِ، وَ مِنْهُمْ ذُو الْحَوَائِجِ؛ إمام حسين عليه السلام: از پدرم عليه السلام در مورد امور داخلی زندگانی پیامبر صلى الله عليه وآله پرسیدم، فرمود: هرگاه اراده می‌کرد به خانه می‌رفت و چون وارد منزل می‌شد، اوقات خود را به سه بخش تقسیم می‌کرد: بخشی را به عبادت خدا اختصاص می‌داد و بخشی را به خانواده‌اش و بخشی را به خودش. وقت مخصوص به خودش را نیز میان خود و مردم تقسیم می‌فرمود و خواص را می‌پذیرفت و مسائل و موضوعات را از طریق آنان به عموم مردم ارجاع می‌داد و چیزی از ایشان مضایقه نمی‌کرد و روش آن بزرگوار، در این زمان اختصاص یافته به امت، این بود که در پذیرفتن به حضور و اختصاص دادن مقدار زمان ملاقات به افراد، اهل فضل را، به نسبت فضل و مقامی که در دین داشتند، بر دیگری مقدم می‌داشت. برخی از آنان یک حاجت داشتند، برخی دو تا و برخی چندین حاجت.»

آیا بین حدیث امام موسی کاظم و اجداد بزرگوارشان اختلافی وجود دارد؟ پاسخ خیر است، همان‌طور که می‌بینیم امام علی (ع) و امام حسین (ع) تنها زمان فراغت را دستور داده‌اند، اما امام موسی کاظم (ع) دستور چگونگی تخصیص کل ساعت فراغت و کار را بیان فرموده‌اند.

۲-۱-۱. تابع مطلوبیت فرد مؤمن

اقتصاددانان اسلامی سعی در بیان تفاوت تابع مطلوبیت نیروی کار در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی داشته‌اند به شکلی که در یک دیدگاه، تغییر فروض مطابق با شرایط اقتصاد اسلامی مدنظر است. در دیدگاه اقتصاددانان اسلامی، مسلمانان تابع هدفی متفاوت دارند،

آنها هدف خود را کسب حداکثر مطلوبیت دنیا و آخرت می‌داند (حسین، ۲۰۱۴، ص. ۷) افراد برای رسیدن به مطلوبیت دنیایی و اخروی لازم است دستورات و احکام الهی را پس از آگاهی از آنها به اجرا درآورند و پیروی کنند. از این رو پس از اینکه آموزه دینی و حدیث بر افراد تأثیر گذاشت، شکل تابع مطلوبیت به صورت زیر تغییر خواهد کرد:

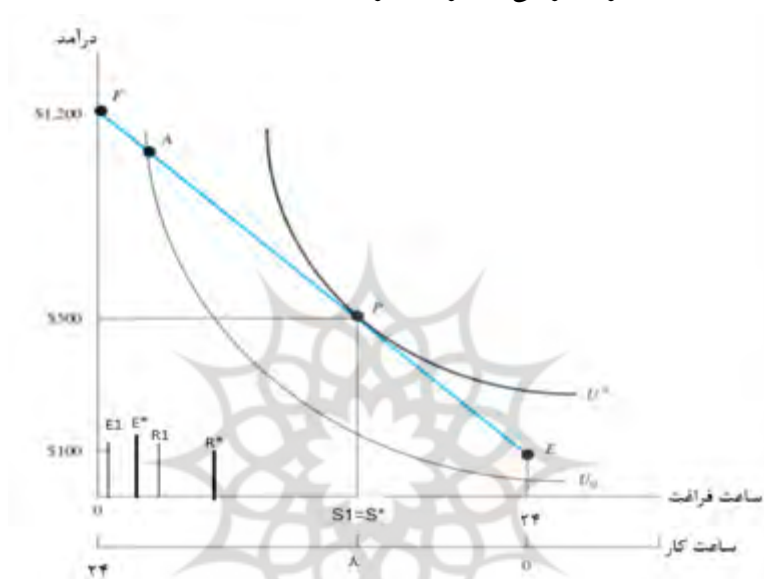
$$U = f(Y, S, E, R), \frac{\partial U}{\partial Y} > 0, \frac{\partial U}{\partial S} > 0, \frac{\partial U}{\partial E} > 0, \frac{\partial U}{\partial R} > 0, \frac{\partial^2 U}{\partial Y^2} < 0, \frac{\partial^2 U}{\partial S^2} < 0, \frac{\partial^2 U}{\partial E^2} < 0, \frac{\partial^2 U}{\partial R^2} < 0 \quad (5)$$

که در آن Y درآمد حاصل از کار کردن (میزان ساعت کار N) ضربدر دستمزد (W) ، E ساعت تخصیص یافته به عبادات، R ساعات معاشرت با دوستان و آشنایان و S ساعت مختص لذات حلال (و از جمله آن خواب) است.

ممکن است منتقدین، عموماً از میان طرفداران اقتصاد متعارف، بیان دارند که این تابع مطلوبیت الزامی نیست و ممکن است مطلوبیت فرد تابعی از عبادت و معاشرت با دیگران نباشد. پاسخ این است این شاخص آنچه «باید باشد» است نه «آنچه که هست» یعنی فرد مؤمن بر اساس فرامین الهی که از زبان معصوم (ع) بیان شده است، سلیقه و تابع مطلوبیت خود را به شکل فوق تغییر می‌دهد؛ یعنی پس از تقید به انجام حدیث امام موسی کاظم (ع) تابع مطلوبیت به شکل معادله ۲ در می‌آید. این تابع مطلوبیت با توجه به قیود حداکثر می‌گردد و تعادل مصرف‌کننده را حاصل می‌کند.

اما ممکن است این تابع حاکم نشود و افراد جامع در شرایطی باشند که خواسته یا ناخواسته در مسیر کامل دستورات الهی نباشند. در شکل ۳ و بر روی محور افقی؛ بر اساس تابع مطلوبیتی که باید حاصل شود، میزان برآوردی متخصصین علوم دینی و حاکم اسلامی با خطوط پررنگ نشان داده شده است (تابع مطلوبیت فرد باید به شکل تابع ۵ باید باشد) و آنچه فرد بر اساس تابع مطلوبیت خود (بدون در نظر گرفتن دستورات الهی و حدیث امام کاظم (ع)) با خطوط کمرنگ نشان داده شده است (آنچه که هست). تفاوت بین فواصل خطوط پررنگ و نازک تفاوت بین آنچه که هست و آنچه که باید باشد را نشان می‌دهد. در شکل ۳، فاصله $OE1$ میزان عبادت، $E1R1$ میزان معاشرت، فاصله $R1S1$ میزان ساعات لذات حلال (شامل خواب) و فاصله $S124$ میزان ساعت کار را بیان

می‌کند. در مقابل فاصله OE^* میزان عبادت، E^*R^* میزان معاشرت، فاصله R^*S^* میزان ساعات لذات حلال (شامل خواب) و فاصله S^*24 میزان ساعات کار مطابق شرایط مطلوب بیان شده است. البته این امکان وجود دارد که قبل از حاکمیت این حدیث، مقادیر فاصله $E1R1$ ، $OE1$ ، برای برخی از افراد صفر باشد.

نمودار ۳- تعادل فرد در فضای درآمد و انواع فراغت

آنچه این مقاله در ادامه در پی آن است، برآورد میزان مطلوب تخصیص زمانی مطلوب و موجود برای افراد به شکل یک شاخص قابل اندازه‌گیری است که بیان می‌دارد افراد تا چه حدی خود را با فرامین الهی هماهنگ ساخته‌اند.

علاوه بر تأثیرگذاری بر رفتار افراد مؤمن، این حدیث وظیفه‌ای را برای حاکمان اسلامی ایجاد می‌کند. حاکمان اسلامی باید مراقبت کنند تا حدیث فوق در جامعه حاکم شود و جامعه به سمت تحقق ارزش‌های اسلامی حرکت کند. از این رو، همان‌گونه که بیان شد، نیاز به شاخصی وجود دارد که بیانگر این مسئله باشد که جامعه تا چه حد توانسته است خود را با فرامین الهی هماهنگ سازد و به وضعیت بهینه و مطلوب اسلامی رسیده است؛ یعنی هر چه تعداد افراد بیشتری بر اساس این حدیث تخصیص زمان بدهند، وضعیت به سمت بهینه و مطلوب حرکت کرده است.

البته یک سؤال بسیار مهم دیگر که باید به آن پاسخ داد این است که مدت زمان هر یک از بخش‌های زمانی در حدیث امام(ع) چقدر است؟ در بخش روش تحقیق، بر اساس معیار تجربی و... برای پاسخ سال، روشی بیان می‌گردد چراکه خود امام معصوم(ع) میزان هر یک از این بخش‌های زمانی را مشخص نفرموده‌اند و این‌گونه از آن می‌توان برداشت کرد که با شرایط مقتضیات زمانی و مکانی امکان تغییر ساعات هر بخش وجود دارد. سپس بر اساس آن شاخص فراغت کار اسلامی توضیح داده می‌شود.

۳. روش تحقیق

اگر دوره زمانی هر فرد سرپرست خانوار را به T نشان دهیم، می‌توان کل شبانه‌روز را به صورت زیر تقسیم کرد:

$$T = N + E + R + S$$

که در آن T میزان ساعت در کل شبانه‌روز یعنی ۲۴ ساعت است، E ساعت تخصیص یافته به عبادات، N میزان ساعت کار منجر به کسب درآمد، R ساعات معاشرت با دوستان و آشنایان و S ساعت مختص لذات حلال (و از جمله آن خواب) است. برای رسیدن به شاخص مناسبی از عمل کردن به حدیث فوق، باید بدانیم که برخی از قسمت‌های بیان شده برای بسیاری از افراد جامعه غیرقابل کنترل و قسمت‌های دیگر در کنترل افراد است. میزان ساعت کار کردن و خواب (برای حفظ سلامتی) به شکل معمول و متوسط، خارج از اراده افراد است اما سایر زمان‌های فراغت تقریباً در اختیار فرد است.

همانند روش شاخص توسعه انسانی، برای اینکه بتوان از میان شاخص‌های فوق به یک شاخص ترکیبی رسید، شاخص‌های مختلف چهارگانه برحسب درصدی بین صفر و یک باید محاسبه شوند که فرمول شاخص پایه آن عبارت است از:

$$IX_i = \frac{averX_i - minX_i}{maxX_i - MinX_i}$$

که در آن $i=E,R,S$ است. برای اینکه هر یک از شاخص‌ها با استفاده از این فرمول به شاخص نرمال تبدیل شوند، لازم است برای هر یک از آنها مقادیر حداقل و حداکثر (مقادیر هدف) در نظر گرفته شود (امیری، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۳)؛ اما در مورد میزان ساعت

کار، با توجه به ماهیت منفی میزان ساعت کار، برای دستیابی به یک شاخص مناسب که قابل میانگین‌گیری باشد، باید شاخص IX_N را به صورت زیر محاسبه کرد:

$$IX_N^* = \frac{averX_N - minX_N}{maxX_N - MinX_N}$$

$$IX_N = 1 - IX_N^*$$

میزان ساعت کار (N): در جامعه و برای بسیاری از افراد، میزان ساعت اشتغال از موارد خارج از اراده افراد است و آحاد جامعه مجبور به پیروی از آن هستند، از این رو به نظر می‌رسد اولین گام مشخص کردن میزان حداقل و حداکثر ساعت کار است. می‌دانیم میزان درآمد افراد با ضرب میزان ساعت اشتغال (N) در دستمزد (عایدی) دریافتی آنها تعیین می‌شود. بر این اساس، یک پیشنهاد برای دسترسی به میزان ساعت حداقل کار کارگران، متوسط و حداکثر میزان کار می‌توان از تقسیم خط فقر (میزان درآمد لازم برای دستیابی به حداقل کالا و خدمات) به ترتیب، بر حداکثر دستمزد، حداقل دستمزد و متوسط دستمزد به دست آورد. یعنی:

$$\max N = \frac{Poverty\ Line}{\min\ Wage}, \quad \min N = \frac{Poverty\ Line}{\max\ Wage}, \quad \text{ave} N = \frac{Poverty\ Line}{\text{ave}\ Wage}$$

اگر شرایط اقتصادی جامعه مناسب باشد و کشور از توسعه بهتری برخوردار باشد، به شکل دیگر، با استفاده از خط رفاه میزان ساعت حداقل کار کارگران، متوسط و حداکثر میزان کار می‌توان از تقسیم خط فقر (میزان درآمد لازم برای دستیابی به حداقل کالا و خدمات) به ترتیب، بر حداکثر دستمزد، حداقل دستمزد و متوسط دستمزد به دست آورد؛ یعنی:

$$\max N = \frac{welfar\ Line}{\min\ Wage}, \quad \min N = \frac{welfar\ Line}{\max\ Wage}, \quad \text{ave} N = \frac{welfar\ Line}{\text{ave}\ Wage}$$

برای دستیابی به خط فقر و خط رفاه می‌توان از خط فقر نسبی (همانند پورکاظمی و حسنونند، ۱۳۹۱) یا مطلق استفاده کرد. از آنجا که تحقیق حاضر بر مبنای مقایسه نسبی افراد جامعه و متأثر از شرایط زمانی و مکانی است. در اینجا برای تعیین خط فقر، پیشنهاد استفاده از خط فقر نسبی می‌شود (البته حسب مورد می‌توان از خط فقر مطلق نیز استفاده کرد).

برای دریافت میزان ساعت عبادت (E) و معاشرت در شکل‌های مختلف امروزی با برخی از کارشناسان دینی که دارای مدرک دکتری از یک حوزه از معارف دینی و آشنا با احکام اسلامی از طریق مصاحبه حضوری و پرسش‌نامه انجام می‌شود که به‌عنوان مثال در مصاحبه انجام‌شده حداقل نیم (۰/۵) ساعت در روز بیان شده است. میزان حداکثر E را می‌توان از تفاوت مجموع ساعات کل فرد از مجموع حداقل ساعت کار و حداقل ساعت خواب بیان داشت ($MaxE=T-\min N-\min Ss$) که در آن Ss فراغت تخصیص به خواب و Sns ساعت سایر موارد فراغت است به شکلی که $S=Ss+Sns$ است. میزان معاشرت نیز بین صفر و حداکثر مقدار آن که مورد نظر کارشناسان دینی است، معین می‌گردد.

همچنین میزان خواب (Ss) افراد که بر اساس معیارهای پزشکی تعیین می‌گردد. برای میزان خواب به‌عنوان بخشی از لذات حلال، باز می‌توان بر اساس مطالعات پزشکی بین ۶ الی ۸ ساعت را به شکل متوسط پیش‌بینی کرد (قربانی، قزلباش، علیزاده و شکوری مقدم، ۱۳۹۱، ص. ۸). از این رو، حداقل ساعت خواب میزان ۶ ساعت تعیین می‌گردد. باید توجه کرد که منظور از عبادت شکل خاصی از افعال (مناسک) همچون دعا خواندن، نماز، ادعیه‌هایی همچون زیارت عاشورا، دعای کمیل و... است و گرنه هر فعلی از افراد مؤمن همچون خواب، کار و غیره نیز عبادت محسوب می‌گردد. آنگاه با استفاده از میانگین هندسی داریم:

$$ILEI = \sqrt[4]{IX_N \times IX_E \times IX_R \times IX_S} \quad (3)$$

شاخص ILEI^۴ به‌دست آمده همان شاخص فراغت کار اسلامی برگرفته از حدیث امام موسی کاظم (ع) است.

۳-۱. نکات مرتبط با برآورد شاخص ILEI:

- شاخص حاصله نسبی است که می‌توان آن را برای کشورهای مختلف، یا برای استان‌های مختلف در طول زمان برآورد و مقایسه کرد.

- شاخص فراغت کار اسلامی (ILEI) بین صفر و یک است، هرچه شاخص کل به یک نزدیک‌تر باشد، وضعیت عمل به حدیث و بهبود شرایط زندگی فراغت کار اسلامی حاصل شده است.

- از آنجا که مقدار حداقل و حداکثر شاخص کار اولیه و مثالی است (ارائه شده در قسمت بعدی). محققین اقتصاد اسلامی می‌توانند با مطالعات خود میزان عددی حداقل و حداکثر شاخص پایه را محاسبه و ارائه کنند.

۳-۲. کاربرد شاخص ILEI:

شاخص ILEI از نظر بعد مکانی، زمانی و حرفه‌ای قابل به‌کارگیری است. به شکل مکانی یعنی مناطق و استان‌های کشور، در شکل زمانی یعنی سال‌های مختلف و به شکل شاغلین یک حرفه یا صنعت در مقایسه با سایر حرفه‌ها.

کارشناسان اسلامی می‌توانند وضعیت تخصیص زمانی نیروی کار را در سه سطح بیان شده اندازه‌گیری و گزارش دهند. بر همین اساس، دولت‌های اسلامی وظیفه دارند انحراف وضعیت موجود شاخص از وضعیت مطلوب را اصلاح کنند.

۴. برآورد شاخص ILEI برای کارگران ساختمانی در لرستان سال ۱۳۹۷

وضعیت شاخص در سطح لرستان برای سال ۱۳۹۷ و کارگران ساختمانی اندازه‌گیری شده است، داریم:

الف) در سال ۱۳۹۵ خط فقر (نسبی) مطابق نظر منصوری و افقه (۱۳۹۷، ص. ۷۹) ۲۲,۱۳۸,۰۰۰ به صورت ماهانه - سرانه - ریال است و بر اساس روش پورکاظمی و حسنونند (۱۳۹۱، ص. ۶۸) می‌توان خط رفاه ۲۶,۵۶۵,۶۰۰ را به دست آورد. متوسط (شاخص) دستمزد در این سال برای کارگران ۶۱,۱۸۰ ریال در ساعت است، میزان حداقل و حداکثر کار برای این رشته از کارگران کم‌درآمد (ساده ساختمانی) به ترتیب، ۸/۵ و ۱۳ ساعت و میزان متوسط حدود ۱۱ ساعت برآورد می‌شود.

$$IX_N^* = \frac{averX_N - minX_N}{maxX_N - MinX_N} = \frac{11 - 8.5}{13 - 8.5} = 0.56$$

$$IX_N = 1 - IX_N^* = 1 - 0.56 = 0.34$$

ب) میزان معاشرت در روز:

مطابق، مصاحبه انجام شده از متخصصین^{۱۰} میزان معاشرت افراد توسط متخصصان حداکثر ۳ ساعت و حداقل صفر ساعت در روز است و متوسط واقعی آن ۰/۷۵ ساعت (۴۵ دقیقه) است، پس این شاخص برابر است با:

طراحی شاخص اندازه‌گیری تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت در... / داریوش حسونند مطالعات اقتصادی ۳۰۵

$$IX_R = \frac{averX_R - minX_R}{maxX_R - MinX_R} = \frac{0.75 - 0}{3 - 0} = 0.25$$

ج) میزان عبادت (مناسک عبادی):

مطابق مصاحبه انجام شده، میزان عبادت افراد توسط متخصصان حداکثر ۳ ساعت و حداقل نیم (۰/۵) ساعت در روز است. پس متوسط واقعی آن ۱/۵ باشد، این شاخص برابر است با:

$$IX_E = \frac{averX_E - minX_E}{maxX_E - MinX_E} = \frac{1 - 0.5}{3 - 0.5} = 0.21$$

د) تفریحات سالم:

بر اساس مطالعات بیان شده، میزان ساعت خواب برای حفظ سلامتی ۶ تا ۸ اگر حداقل ساعت خواب را ۶ است و از طرفی جمع حداقل سایر قسمت‌ها ۹/۵ است. حداکثر زمان ممکن برای تفریحات سالم برابر است با:

$$MaxE = T - minN - minSs = 24 - 6 - 9.5 = 8.5$$

البته نکته قابل تأمل این است که حداقل این متغیر می‌تواند صفر باشد. اگر

$$IX_S = \frac{averX_S - minX_S}{maxX_S - MinX_S} = \frac{3 - 0}{8.5 - 0} = 0.35$$

میزان شاخص کل عبارت است از:

$$ILEI = \sqrt[4]{0.34 \times 0.25 \times 0.21 \times 0.35} = 0.28$$

ملاحظه می‌گردد که میزان شاخص برای قشر کارگر ساده (در سطح لرستان و برای سال ۱۳۹۷) پایین است. بر اساس داده‌های مورد بررسی، در چنین شرایطی باید حاکمان اسلامی توجه و برنامه‌ریزی بهتری برای بهبود شاخص کار انواع فراغت اسلامی انجام دهند. در صورت کم و نامناسب بودن این شاخص، نکته قابل توجه این است که می‌توان تشخیص داد که شاخص، از کدام یک از زیر شاخص‌ها بیشتر تأثیر می‌پذیرد.

نتیجه‌گیری

در جهت رسیدن به اهداف جامعه اسلامی، علوم انسانی باید متناسب با شرایط جوامع اسلامی و کشورهای مسلمان تغییر یابد. اسلامی شدن بخش‌های مختلف اقتصاد بر اساس

فرامین الهی، یکی از مهم‌ترین اهداف جامعه اسلامی است. برای این کار لازم است شرایط موجود در جامعه با شرایط مطلوب اسلامی مقایسه و در جهت رفع انحراف اقدام گردد. بدین منظور و در جهت رفع یک مبحث از آن در اینجا تلاش شده است شاخص کار و انواع فراغت طراحی شود. یکی از مشکلات فعلی جوامع عدم وجود معیاری برای تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت برای آحاد مردم است. از این رو، یافتن معیاری برای توضیح چگونگی تخصیص زمانی افراد بین ساعت کار و انواع فراغت، بنا بر دستورات الهی و در جهت رسیدن به اهداف الهی، امری ضروری است. در این تحقیق، جهت آگاهی یافتن از تخصیص زمانی مطلوب اسلامی، از حدیث امام موسی کاظم (ع) (به شکل مشابه امام علی (ع) یا امام حسین (ع)) استفاده شده است. در اینجا کوشش شد بر اساس حدیث امام (ع) شاخص تخصیص زمانی کار و انواع فراغت اسلامی (ILEI) ایجاد و معرفی شود که اولاً قابلیت اندازه‌گیری داشته باشد و ثانیاً قابلیت مقایسه با مناطق صنایع و زمان‌های دیگر را داشته باشد. شاخص مذکور از نظر روش اندازه‌گیری و نه محتوی، مشابه با شاخص توسعه انسانی (HDI) است که از چهار قسمت تشکیل شده است که برای میزان حداکثر، حداقل و متوسط موردنیاز روش‌هایی بیان شد. شاخص فراغت کار اسلامی (ILEI) به دست آمده، بین صفر و یک است که هرچه به عدد یک نزدیک‌تر باشد، جامعه به هدف تخصیص زمانی مطلوب فراغت کار نزدیک شده است. شاخص ILEI از جنبه‌های مکانی، زمانی و حرفه‌ای (صنعتی) قابل به‌کارگیری است. از نظر مکانی می‌توان آن را برای مناطق و استان‌های مختلف کشور برآورد کرد. از جنبه زمانی می‌توان آن را برای سال‌های مختلف برآورد کرد و از جنبه شاغلان صنایع مختلف، می‌توان آن را برای یک حرفه یا صنعت در مقایسه با سایر حرفه‌ها به کاربرد. این شاخص برای کارگران ساختمانی در لرستان و سال ۱۳۹۷ گزارش شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق و برآورد شاخص ILEI برای کارگران ساختمانی در لرستان، میزان شاخص ساعت کار در روز برابر با ۰/۵۶، میزان شاخص معاشرت در روز ۰/۳۴، میزان شاخص عبادت (مناسک عبادی) در روز ۰/۲۱ و مقدار شاخص تفریحات سالم ۰/۳۵ است. همچنین مقدار شاخص کل ۰/۲۸ است که بر اساس این شاخص، وضعیت تخصیص زمان برای قشر کارگر ساده (در سطح لرستان و برای سال ۱۳۹۷) در وضعیت نامطلوبی قرار دارد

طراحی شاخص اندازه‌گیری تخصیص زمان بین کار و انواع فراغت در... / داریوش حسونند **مطالعات اقتصاد اسلامی** ۳۰۷

(که شاید از قبل هم قابل انتظار بود). بر این اساس، سیاستگذاران سازمان تأمین اجتماعی، مجلس و دولت باید ابزارهای حمایتی و هدایتی جهت تخصیص بهتر زمان بر اساس فرامین اسلامی را فراهم آورند.

پیشنهادها

پیشنهاد می‌شود شاخص ILEI در مطالعات بعدی برای بخش‌ها، استان‌ها و صنایع مختلف مورد بحث و بررسی و مقایسه قرار گیرند. پیشنهاد برای مطالعات آینده، شاخص‌های مشابه‌ای برای نوع کار و شرایط کارگر و کارفرما در جهت تحقق عدالت اسلامی طراحی و ارائه شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

1. Normative.
2. Positive Economic.
3. Norms.

۴. جام جم نشریات، شماره خبر 2344130568389005978. سه‌شنبه ۱۷ فروردین ۱۳۹۵:

<https://www.magiran.com/article/3336105>

5. Azid.
6. Better Life Index.
7. Happiness.
8. Beik & Arsyianti
9. Shaikh.
10. Normative.
11. Nonlabour Income.
12. Positive.
13. Hossain.
14. Islamic Leisure Employment Index.

۱۵. ابتدا با تأیید ۵ متخصص با مدارک دکتری در شاخه‌های مختلف معارف اسلامی و اقتصاد اسلامی سؤالات مصاحبه استاندارد شد و سپس تعداد ۲۰ متخصص علوم دینی و یا اقتصاد اسلامی با حداقل مدرک کارشناسی ارشد مصاحبه انجام شد. نتایج تحقیق از برآیند این سؤالات حاصل شد.

کتابنامه

- آرمان مهر، محمدرضا (۱۳۹۳). بررسی فقهی جایگاه اقتصاد شراکتی در توزیع درآمد بین عوامل تولید. دوفصلنامه پژوهش‌های مالیه اسلامی. ۲ (۳). ۵۸-۴۳.
- امیری، نعمت‌اله (۱۳۹۰). روش محاسبه شاخص توسعه انسانی. مجله اقتصادی - ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی. ۱۱ (۱۲). ۱۳۱-۱۳۸.
- بختیاری، صادق (۱۳۷۹). اقتصاد اثباتی، اقتصاد هنجاری و اقتصاد اسلامی. مجله نامه مفید. ۶ (۳). ۹۹-۱۰۸.
- برانسون، ویلیام، اچ (۱۳۷۴). تئوری و سیاست‌های اقتصاد کلان (عباس شاکری مترجم). تهران: نشر نی. جلد اول. چاپ دوم. (نشر اثر اصلی ۱۹۹۸).
- پورکاظمی، محمدحسین و داریوش حسونند (۱۳۹۱). اندازه‌گیری فقر (نسبی) در ایران با استفاده از منطق فازی. اقتصاد الگوسازی. ۲ (۳). ۷۸-۵۳.
- سالواتوره، دومینیک (۱۳۸۱). تئوری و مسائل اقتصاد خرد. (حسن سبحانی، مترجم). تهران: نشر نی. چاپ ۲۴. (نشر اثر اصلی ۲۰۰۶).

سهیلی، کیومرث؛ نظرپور، محمدنقی و حسینیان، سید میثم (۱۳۸۹). الگوی بررسی اصول موضوعه رفتار مصرف‌کننده در اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف. *دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی*. ۲ (۲). ۷۱-۸۷.

صادقی‌شاهدانی، مهدی؛ زاهدی وفا، محمدهادی و قائمی اصل، مهدی (۱۳۹۱). شاخص‌سازی ترکیبی توسعه انسانی مبتنی بر آموزه‌های تمدن اسلامی و بکارگیری آن در ارزیابی جایگاه جمهوری اسلامی ایران. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*. ۲ (۸). ۹۵-۱۱۴.

دادگر، یداله؛ توتونچیان، ایرج و آرمان‌مهر، محمدرضا (۱۳۹۲). تعادل بازار کار در الگوی شراکت کارگران در سود (با تاکید بر رویکرد اسلامی)، *فصلنامه علمی - پژوهشی مدل‌سازی اقتصادی*. ۷ (۲۳). ۱-۱۴.

دادگر، یداله؛ پروین، سهیلا؛ عباسی‌نژاد، حسین و باقری، مجتبی (۱۳۹۰). اندازه‌گیری خط کفایت شرعی و بررسی تاثیر شئون بر مقدار آن (مطالعه موردی استان قم). *پژوهش‌های اقتصادی ایران*. ۱۶ (۴۹). ۱-۳۳.

دادگر، یدالله و عزتی، مرتضی (۱۳۸۲). عقلانیت در اقتصاد اسلامی. *پژوهش‌های اقتصادی*. ۳ (۹-۱۰). ۱-۲۴.

زرقا، محمد انس (۱۳۸۹). روش‌شناسی اقتصاد اسلامی. (جهانیان، ناصر و علی‌اصغر، هادی‌نیا، مترجمان). *فصلنامه اقتصاد اسلامی*. ۳ (۱۰). ۱۲۴-۱۱۳.

قربانی، اعظم؛ قزلباش، سیما؛ علیزاده، هما و شکوری مقدم، رویا (۱۳۹۱). طول مدت خواب و ارتباط آن با برآیندهای عملکردی ناشی از خواب و فعالیت فیزیکی در بیماران مبتلا به دیابت بزرگسالی. *مجله سلامت و مراقبت*. ۱۴ (۳). ۶۳-۷۰.

گلی، یونس؛ محمودیان، یعقوب؛ تیاترج، علی و گلی، یحیی (۱۳۹۷). مقایسه و اندازه‌گیری نابرابری رفاهی از نظر اسلام و اقتصاد متعارف. *دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اقتصاد اسلامی*. ۱۰ (۲). ۷۷-۲۹.

لطفعلی‌پور، محمدرضا (۱۳۸۳). علم اقتصاد، مکتب اقتصادی و سیستم اقتصاد اسلامی. *مجله علوم اداری اقتصاد دانشگاه اصفهان*. ۱۶ (۳ و ۴). ۴۶-۵۵.

مجلسی، محمد باقر (۱۳۷۴). *بحار الانوار*. (ج ۷۵). (محمدباقر بهبودی، مصحح). تهران: دارالکتاب الاسلامیه.

- منصوری، سید امین و افقه، مرتضی (۱۳۹۷). برآورد پویای خط فقر در گروه‌های درآمدی مناطق شهری ایران به روش سیستم مخارج خطی گسترش یافته (ELES) (رویکرد داده‌های ترکیبی). فصلنامه اقتصاد مقداری. ۱۵ (۱). ۸۶-۶۳.
- میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۳، الف). عرضه نیروی کار در اقتصاد اسلامی. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۴ (۱۴). ۳۸-۱۴.
- میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۳، ب). نظریه رفتار تولید کننده و تقاضای کار در اقتصاد اسلامی. اقتصاد اسلامی. ۴ (۱۳). ۱۰۳-۱۳۵.
- ریاست جمهوری، سازمان مرکز آمار کشور (نیمه اول ۱۳۹۵). نتایج آمارگیری از دستمزد نیروی انسانی شاغل در طرح‌های عمرانی.
- نقی پور ولی اله و احمدی، محمدرضا (۱۳۸۷). شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام. اقتصاد اسلامی. ۸ (۳۱). ۶۹-۱۰۱.

References

- Amiri, Nematollah.(2011). Method of calculating the human development index. *Monthly Quarterly Journal of Economic Research and Policies*. 12 (1). 131-138. (In Persain).
- Armanmehr, M.(2014). Juridical Evaluation of the Share Economy in Revenue Distribution Among the Production Factors. *journal of islamic finance research*. 2 (1). 43-58. (In Persain).
- Anto, M, B.(2011). Introducing an Islamic human development index (I-HDI) to measure development in OIC countries. *Islamic Economic Studies*. 19 (2). 69-95.
- Azid, T.(2008). Appraisal of the Status on Research on Labor Economics in the Islamic Framework. *7th International Conference on Islamic Economics*.
- Bakhtiar S.(2000). Positive Economics, Normative Economics and Islamic Economy. *NAMEH-YE-MOFID*. 6 (2). 99-108. (In Persain).
- Beik, I. S., & Arsyianti, L. D;(2015). Construction of CIBEST model as measurement of poverty and welfare indices from Islamic perspective. *Al-Iqtishad: Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah*.7 (1). 87-104.
- Dadgar Y., Ezati M.(2003) Rationlity in Islamic Economics. *Pajohes Haye Eghtesadi*. 2 (8). 114-95. (In Persain).
- Dadgar, Y., Totonchian, I., Armanmehr, M.(2013). Labor Market Equilibrium in Profit-sharing Model Emphasizing on Islamic Approach. *Economic Modeling*. 7 (23). 1-125. (In Persain).
- Dadgar, Y., Parvin S., Abbasinejad H, Bagheri M.(2011). Measuring Shariah Poverty Line and Analyzing the Impact of Dignity on its Value (Case Study

- Qum Province). *Iranian Journal of Economic research*. 16 (49). 1-33. (In Persain).
- Ghorbani A., Ghezelbash S., Alizadeh H., Shakouri-Moghaddam R.(2012) Sleep Duration and its Correlation with Functional Outcomes of Sleep and Physical Activity in Patients with Adult-onset Diabetes. *JHC*. 14 (3). 64-70. (In Persain).
- Goli, Y., Mahmodian, Y., Tiatoraj, A., Goli, Y.(2018). Comparison and Measurement of Welfare Inequality According to the Islamic and Conventional Economics. *Islamic Economics Studies Bi-quarterly Journal*. 10 (2). 7-29. (In Persain).
- Hossain, B.(2014). Application of Islamic Consumer Theory: An Empirical Analysis in the Context of Bangladesh. *Global Review of Islamic Economics and Business*. 2 (1). 69-82.
- Pourkazemi, M., Hassanvand, D.(2012). Measuring Relative Poverty in Iran Using Fuzzy Logic. *Journal of Economics and Modeling*. 3 (10). 53-78. (In Persain).
- Sadeghi Shahdani, M., Zahedi Vafa, M., Ghaemi Asl, M.(2012). Construction of Composite Indicator for Human Development Based on Islamic Civilization's Teachings and its Simulation in Assessing the Position of the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Economic Growth and Development Research*. 2 (8). 114-95. (In Persain).
- Kasparian, j., Rolland, A.(2012). OECD's 'Better Life Index': Can any country be well ranked?. *Journal of Applied Statistics*. 39 (10). 1-8.
- Soheilee K, Nazarpur M N, Hosseinian S M,(2011). The Axioms of the Consumers Behavior in Islamic and Conventional Economics: a Theoretical Comparative Analysis, *Journal Of Islamic Economics Studies*. 2 (2). 99. (In Persain).
- Shaikh, S. A.(2017). A comparative study of views and the role of labor in Marxian, mainstream, and Islamic economics. In *Labor in an Islamic Setting* 143-154. *Routledge*.
- Mansouri, S, A., Afghah, S, M.(2018). The Dynamic Estimating Poverty line of Urban Income groups by Using Extended Linear Expenditure System (ELES) (Panel data Approach). *Quarterly Journal of Quantitative Economics*. 15 (1). 63-85. (In Persain).
- Mirmoezi, S. H .(2004 a). Supply of labor in Islamic economics, *Islamic Economics*. 4 (14). 14-38. (In Persain).
- Mirmoezi, S. H.(2004 b). Theory of producer behavior and the demand for labor in Islamic economics. *Islamic Economics*. 4 (13). 103-135. (In Persain).
- Mizobuchi, H.(2014). Measuring world better life frontier: a composite indicator for OECD better life index. *Social Indicators Research*. 118 (3). 987-1007.

- Naghipourfar, V ., Ahmadi, M, R.(2008). The Economic Indexes of human development from Islam Point of View. *Islamic Economics*. 8 (31). 69-101. (In Persain).
- Presidency of the I.R.I . Statistical Centre of Iran. *Natayeje Amargiri az dastmozdeh niroye ensani dar tarhaye omrani*. (In Persain).
- Salvatore, D.(2008). *Microeconomics: Theory and Applications*. 5th ed. New York: Oxford University Press.
- Zarqa, M, A.(2010). Methodology of Islamic Economics, Translated by Jahanian. Nasser and Ali Asghar Hadavi Nia. *Islamic Economics*. (10). 113-124.

